
3. poglavje

OSOBNO I ETNOGRAFSKO SEBSTVO



Svijest o sebi i pozornost posvećena vlastitim mislima, osjećajima i iskustvima ili “naraciji sebe” sporne su teme u društvenim znanostima. U kritikama se iznose tvrdnje o narcizmu, bavljenju samim sobom, pretjerivanju, ekshibicionizmu i neumjerenosti istraživača koji osobno iskustvo uzimaju za glavnu temu svoga istraživanja (Okely, 1992.; Bochner i Ellis, 1996.; Ellis, 1998.; Coffey, 1999.). Međutim, iskustva istraživača su presudna jer stvarnost istraživanom terenu ne dodaje neposredovani svijet drugih nego svijet između nas i drugih (Okely i Callaway, 1992.). Postmodernističke kritike etnografskih tekstova (v. Clifford i Marcus, 1986.; Denzin, 1986.; Clifford, 1988.) potaknule su mnoge etnografe da više promišljaju svoju ulogu u društvenom svijetu koji istražuju. Znanstvenici sada priznaju da konstrukciju istraživačke građe uvelike oblikuje i na nju utječu osobna životna priča i iskustva istraživača (v. Abu-Lughod, 1991.; Tedlock, 1991.; Behar, 1996.). Kao antropolozi svjesni smo da je dugotrajna uronjenost u terenski rad uglavnom totalno iskustvo (koje zahtijeva sve antropologove resurse – intelektualne, tjelesne, emocionalne, političke i intuitivne) i da to iskustvo uključuje tako velik dio sebe da je o njemu posve nemoguće misliti, a da se iz njega izdvojimo (Okely, 1992., 8). Da bi upravljali ukupnim iskustvom, antropolozi su se bavili “problemom refleksije” i načinom na koji se “naša subjektivnost upleće u živote drugih” (Clifford i Marcus, 1986.; Geertz, 1988.; Rosaldo, 1989.). Narayan (1993.) razrađuje tu tezu dodajući da svaki antropolog nosi u sebi i osobno i etnografsko sebstvo – istodobno pripada i osobnom i profesionalnom svijetu – te da te svjetove ne treba shvaćati kao zasebne entitete. Za razliku od toga, tvrdi se da, bez obzira na to koliko mi pokušavali biti svjesni i refleksivni, “autorove nakane, emocije, psiha i unutarnji svijet nisu nedostupni samo čitateljima nego i samome autoru” (Grosz, 1995., 13). U pokušaju da osporim tu tvrdnju ustvrdit ću da su moja iskustva na terenu važan i dostupan izvor etnografskih podataka. Dakle, istraživač ne treba postati nevidljiv nego

se treba istaknuti kao utjelovljeno, situirano i subjektivno sebstvo. A razlog je to što se interpretacije uvijek filtriraju kroz našu osobnu kulturnu prizmu, kako ističe Scheper-Hughes (1992., 28): “ne možemo se riješiti kulturnog sebstva koje donosimo sa sobom na teren, kao što se ne možemo odreći ni očiju, ušiju i kože kojima primamo svoje interaktivne percepcije o novom i neobičnom svijetu u koji smo ušli”. Dakako, ono što istraživači promatraju, čine i zapisuju na terenu ovisi o njihovom doživljenom iskustvu i promjenjivom sebstvu, koje će njihova promatranja i interpretacije ili olakšavati ili ometati.

Uloga istraživača pri oblikovanju podataka

Usmjerenost na identitet i doživljena iskustva antropologa i njihovo analiziranje važni su zbog toga što će istraživač/ica kao instrument istraživanja (Punch, 1994.) na mnoge načine utjecati na tijek istraživanja. Da bismo istaknuli doživljena iskustva i promjenjivo kulturno sebstvo, moramo ispitati svoju “pozicionalnost”, koja se odnosi na aspekte identiteta s obzirom na rasu, dob, klasu, rod, vjeru, etničku i, nacionalnu pripadnost, seksualnu orijentaciju, osobnost i druge attribute koji su markeri relacijskih položaja u društvu. Naples (2003.) prikladno upozorava da ako ne uspijemo istražiti svoje osobne, profesionalne i strukturne lokacije kao istraživači, neizbježno ćemo u svome radu ponavljati rasne, klasne i rodne pristranosti. Spivak (1988.) piše da oni istraživači/autori koji u svoj tekst svjesno ne prenose glas, tijelo, rasu, klasu, rod i druge interese žele, kao da su prozirni, u tekstu naći utočište. Osim toga, refleksivne procese treba dokumentirati, ne samo općim pojmovima poput klase, roda i etničkog podrijetla nego i konkretno i detaljno, s obzirom na to gdje, kako i zašto se u pojedinim fazama donose pojedine odluke (Mauthner i Doucet, 1998., 138). Govoreći o određenoj, Luttrell (2000.) tvrdi da istraživačka pitanja, teorijski pristupi, planiranje istraživanja, istraživačev karakter, osobnost i ciljana publika utječu na to kako istraživač/ica oblikuje istraživanje. Stoga je potrebno razmišljati o tome kako istraživačev identitet utječe i na terenski rad i na podatke, jer “sebstvo” etnografa utječe na sve aspekte istraživačkog procesa, posebno na rodni aspekt sebstva (Coffey, 1999., 6). Nadalje, “naše razumijevanje drugoga može proisteci ‘samo’ iz našega vlastitog iskustva, a to iskustvo uključuje našu osobnost i naše povijesti u jednakoj mjeri kao što uključuje naše terensko istraživanje” (Jackson, 1989., 17). Nadalje, Chacko (2004., 61) podsjeća da priznavanjem pozicionalnosti kao kritičnog elementa u for-

muliranju i vođenju terenskog rada, u izvještavanju o njemu, istraživač može postati svjesniji odnosa moći i njegova utjecaja na razmjenu i proizvodnju informacija i spoznaja. Dakle, obaveza nam je biti iskreni “do posljednje crtice”, kako objašnjavaju Fine i Weis (1996., 263-264): “naša je odgovornost govoriti o vlastitom identitetu – zašto pitamo to što pitamo, o čemu odlučujemo ne izvijestiti, na kome vježbamo svoj akademski pogled, tko jest, a tko nije zaštićen kad obavljamo svoj rad”. Jasno je da istraživač/ica ima presudnu ulogu u odlučivanju i o razvoju istraživanja i o njegovu ishodu. Istodobno, postoji granica koliko refleksivni možemo biti i u kojoj mjeri možemo znati i razumjeti što oblikuje naše istraživanje u vrijeme kad ga vodimo. Neki istraživači (Doucet, 1998.; Mauthner, Parry i Backett-Milburn, 1998.) tvrde da ti utjecaji mogu postati očiti tek kad istraživanje ostavimo iza sebe i nastavimo sa svojim osobnim i akademskim životom.

Moja pozicionalnost

Kad priznamo da istraživanje provode situirani i utjelovljeni istraživači, nužno je uzeti u obzir utjecaj istraživača na terenski rad i podatke. Nedvojbeno, pozicija i kontekst u kojem istraživač/ica govori (Haraway, 1991., 5), kako izgleda i kojoj društvenoj skupini se percipira da pripada, važno je u proizvodnji etnografskih prikaza. Štoviše, pozicionalnost se obično odnosi i na to tko je istraživač/ica u očima zajednice i tko su pripadnici zajednice u istraživačevim očima (Caplan, 1993.). Moju pozicionalnost oblikuje kombinacija identifikatora: žena, feministica, bjelkinja, hrvatsko/austrijsko državljanstvo, udana, majka, katolički odgojena, s relativno visokom razinom pristupa raznim oblicima kapitala – ekonomskom, kulturnom, društvenom i simboličkom.³⁴ Poredak tih identifikatora ne od-

34 Moje podrijetlo znatno se razlikuje od onoga većine sudionica u istraživanju, jer ruralne (seoske) žene u Slavoniji imaju ograničen pristup raznim oblicima kapitala što je rezultat rodnih očekivanja, vrijednosti, stavova i praksa, a to pak određuje njihovu marginalnu poziciju. To se temelji na Bourdieuovoj (1986.) tvrdnji da položaj pojedinca u društvenom prostoru ne određuje klasa nego količina kapitala kojima ima pristup. On razlikuje četiri oblika međupovezanog, međuovisnog i za kontekst specifičnog kapitala koji zajedno čine prednosti i nedostatke u društvu: ekonomski – bogatstvo nasliedeno ili stvoreno u interakcijama između pojedinaca i ekonomije; kulturni – sklop neekonomskih sila, kao što su razna ulaganja u obrazovanje i razni izvori koji utječu na akademski uspjeh, kao i posvećenost obiteljskom zaleđu i društvenoj klasi; društveni – svi stvarni ili potencijalni izvori povezani s posjedovanjem trajne mreže više ili manje institucionalnih odnosa uzajamnog poznavanja ili priznavanja; i simbolički – svaka sposobnost ili imovina koje neka skupina ljudi smatra vrijednim.

govara percipiranoj višoj vrijednosti. Neki identifikatori, poput bijele boje kože, hrvatskog naslijeđa/državljanstva i statusa (slavonske) snahe, olakšali su početno prihvaćanje i pomogli mi da se uklopim u seoski život. Oni su bili temelj za sve veće povjerenje i otvorenost u interakcijama, posebno zato što se terenski rad (između 2002. i 2003.) obavljao u poslijeratnoj zoni, gdje su neprijateljstvo i strahovi i dalje bili uobičajeni. Većina sudionika bili su Hrvati katolici jer sam smatrala da će oni sa mnom iskrenije razgovarati o pitanjima etničnosti/nacionalnosti/vjere i o tome kako ona utječu na rod. Premda nikad nisam živjela u ruralnoj zajednici, posjećivala sam je od 1989. kao snaha, pa je moje istraživanje obogaćeno dugotrajnim poznavanjem tih okolnosti i vladajućih normi. Kao udana žena (tj. udana za nekoga tko potječe iz jednog od tih sela) s dva sina (u sociokulturnom sustavu u kojem društvena vrijednost žene ovisi o tome ima li sinove ili ne), dobro sam se uklapala u tradicionalne društvene norme. Konvencionalna slika koju je projiciralo moje podrijetlo i obiteljska situacija otvarala je mnoga vrata.

Moja istraživačka usmjerenja

Na istraživačev odabir (ili neodabir) tema i populacija utječe širok raspon osobnih, estetskih, teorijskih i ideoloških čimbenika (Lee, 1995.). Istraživače motiviraju njihovi vlastiti interesi, političke i intelektualne obveze, zahtjevi karijere, potreba za objavljivanjem, odobravanje kolega, osjećaj vlastite vrijednosti i želja za samopromocijom (Bosworth i sur., 2005.). Konkretno i detaljno, na moju odluku da proučavam aspekte rodnih odnosa utjecala su moja iskustva i pozicioniranja. Posebice sam se željela usredotočiti na to kako se ženstvenost izvodi i razumije u ruralnom kontekstu jer nakon što sam se doselila u Hrvatsku, otkrila sam da sam se u nekim kontekstima morala promijeniti – da su *različite* publike zahtijevale *različito* ponašanje i da nisam uvijek mogla biti *ista* žena. Suprotno svakoj sugestiji da je ovo odveć osoban projekt, bila sam uvjerenja da će to biti korisna studija jer je antropoloških istraživanja s ruralnim ženama u Hrvatskoj vrlo malo. Odlučila sam kritički analizirati i artikulirati svoje iskustvo promjenjivog identiteta kao važan dio istraživačkog procesa, pritom istražujući kako ruralne žene pokušavaju ispregovarati značenje svoje uloge i statusa. Dakle, studija se oslanja na moja osobna iskustva i sjećanja kao antropologinje koja istražuje konstrukcije ženstvenosti među ruralnim ženama u Hrvatskoj.

Govoreći konkretnije, željela sam istražiti što znači “biti žena” u tim ruralnim zajednicama (tj. vrijednosti, iskustva i značenja koja se kulturno interpretira kao ženska i obično ih se smatra nečim za njih “prirodnim” ili im ih se pripisuje). Nadalje, posebno sam se zanimala za činjenje ženstvenosti ili za “činiti ženu/bititi ženom” da bih se uklopila kao znanstvenica u tim ruralnim prostorima. Suprotno mojim očekivanjima, pokazalo se da je to vrlo teško. Stoga ću u ovom poglavlju istražiti kako se kritiziralo i ispitivalo moju ženstvenost te kako sam stoga pomno promišljala svoje ponašanje i izgled. Pokušavam pokazati kako iskustva neuklapanja, ili uklapanja na drukčiji način, osjećaj nelagode/zbunjenosti koji tako nastaje mogu promijeniti istraživačevu usmjerenost i empatiju te dovesti do važnih antropoloških spoznaja, ali pritom ugrožavajući osobno i profesionalno samopouzdanje.

U nastavku teksta prihvaćam sociokonstrukcionističku perspektivu koja je korisna za razmatranje poimanja “sebstva” i “drugoga”, a s tog stajališta tvrdi se da značenje “konstruiraju” oni koji su uključeni u interakciju – tj. da značenje oblikuju okviri koje sudionici unose u svoje susrete (Goffman, 1959.). Drugim riječima, i istraživači i istraživani ulaze u simbiotski proces u kojemu se podaci i odnosi “sukonstruiraju” (premda to nisu jedina dva čimbenika utjecaja). Želim istražiti načine na koje taj proces utječe na istraživački kontekst i oblikuje podatke i istraživačke interpretacije.

Pristup i odnos

Sa sudionicima istraživanja upoznala sam se preko osobnih poznanstava – svojte i prijatelja – koja su bila veoma važna ne samo za ostvarenje pristupa nego i odnosa, kako bi se uklonila svaka sumnjičavost i svaki razlog za nepovjerenje. Istraživači su pokazali da je uspostava odnosa bitan element u etnografskim proučavanjima (v. DeWalt, DeWalt i Wayland, 1998., 267). U prvim fazama terenskog rada osobito mi je jedna osoba olakšala pristup u obitelji, u institucije (npr. lokalnu osnovnu školu). Zahvaljujući njegovu ugledu i visokoj razini društvenog kapitala, bilo mu je relativno lako dogovarati sastanke u moje ime. Često je volio hodati seoskim ulicama gdje ništa ne prolazi neprimijećeno, “ruku pod ruku” sa mnom. Nema dvojbe da je takva gesta olakšavala pristup, ali je izražavala i uzajamno prijateljstvo, bliskost i povjerenje – i potencijalnim sudionicima i promatračima. No ipak, budući da proces ostvarivanja pristupa sudionicima utječe na prikupljene podatke, često sam tijekom terenskog rada razmišljala o

sljedećim pitanjima. Koliko bi ih sudjelovalo dobrovoljno, a koliko osjeća kao da moraju sudjelovati u istraživanju kako bi učinili uslugu toj uglednoj i utjecajnoj osobi? S obzirom na njegovu prisutnost, jesu li to kvalitetni podaci, podaci koji odražavaju "istinu"? Mogu li oni doista vjerovati mojim uvjerenjima u anonimnost i povjerljivost kad njega nema?³⁵ Nakon nekih od prvih intervjua, postalo je lakše, jer su intervjuirani prenosili sumještanima pozitivne dojmove o mom radu. Budući da je istraživački odnos društveni odnos koji ima određenog utjecaja na dobivene rezultate, preporučuje se pomno slušanje, izražavanje znakova pozornosti, zanimanja, ohrabivanja i priznavanja (Bourdieu, 1996.). Pokušavala sam biti opuštena, ljubazna i prijateljski raspoložena, a da pritom ne budem odveć radoznala ni nestrpljiva, a ni da ostavljam dojam prijetnje. Otkrila sam da neverbalno ponašanje, poput promatranja i pomnog slušanja, ostavljanje dojma angažiranosti i zainteresiranosti, ima utjecaj na odnose i reakcije. Osim toga, "biti otvoren" prema sudionicima bio je dodatan zahtjev jer su sudionici od mene uvijek tražili određenu razinu informacija. U pokušaju da umanjim razliku u moći bila sam spremna u taj odnos uložiti i osobni identitet, kako bih se povezala sa sudionicima u istraživanju i dobila valjane prikaze njihova stvarnog života. Stoga sam ih pozivala da iznesu svoja razmišljanja ili pitanja o istraživanju. Oakley (1981.) nas podsjeća da proces stvaranja značenja često obogaćuju "povratna pitanja" (v. Jordan, 2006., 174). Ona dodaje da kad istraživani imaju dojam da ih razumije netko tko ima iste životne probleme, može se ostvariti određena uzajamnost i povjerenje.

Istraživačke dileme i izazovi

Dileme s kojima se suočavaju istraživači koji primjenjuju i kvalitativne istraživačke metode i feministički pristup dobro su dokumentirane (Golde, 1970.; Fonow i Cook, 1991.; Reinharz, 1992.; Bell, Caplan i Karim, 1993.; Wolf, 1996.; Coffey, 1999.). Za ovu studiju relevantna je tvrdnja Fluehr-Lobban (1998., 178) da su "svakodnevne dileme" dio etnografije i da ovisе o identitetu istraživača. Premda neke od njih istraživač/ica može izbjeći, postoje dileme i napetosti koje izbijaju neočekivano i spontano

35 To pokazuje i da istraživana zajednica nije pasivna; i ona utječe na to u što je istraživač uključen, a iz čega je isključen, a što najvjerojatnije određuje istraživačeva pozicionalnost. Prema Goodwin i sur. (2003., 576), s obzirom na to da su sudionici akteri, oni određuju podatke, mogućnosti za prikupljanje podataka i tijekom terenskog rada, a usto odlučuju što će i kada će nešto reći ili prešutjeti.

(npr. u situacijama kad istraživač/ica ne može kontrolirati događaje). Ovdje ću izložiti neke osobne dileme i izazove s kojima sam se srela dok sam istraživala što znači biti žena/postati žena u tim ruralnim prostorima.

Istraživači su potvrdili da je u patrijarhalnom društvu “rad za plaću manje važan za društveni identitet žene nego što su to njezine kućanske obaveze” (Massey, Hahn i Sekulić, 1995., 360). U novije vrijeme u reprezentativnoj studiji u Hrvatskoj na uzorku od 1309 zaposlenih žena u dobi između 20 i 39 godina, rezultati su pokazali da majke s dvoje, troje ili više djece zastupaju tradicionalne stavove koji su u skladu sa studijom Massey i sur. (1995.). U usporedbi s tim, žene bez djece (tj. najvjerojatnije mlađe žene) manje su sklone složiti se s izjavama da je majci mjesto u kući, a ne na poslu (Akrap i Čipin, 2011., 61-2). U ovoj studiji žene u ruralnim prostorima gotovo su jednoglasne u uvjerenju da se njihova zaposlenost mora uklapati u skrb o djetetu, a ne obratno, dok je muška zaposlenost određenija i u vezi s njom nisu mogući nikakvi dogovori. Mnoge žene u mojem istraživanju ustvrdile su da se plaćeni rad/karijera izvan kuće ne mogu uskladiti s potrebom da se bude dobra majka, supruga i domaćica. Obrazlažući to tvrdnjom da njihovi muževi ne bi mogli obavljati dio kućanskih poslova i preuzeti dio odgovornosti za skrb o djetetu, one zauzimaju obrambeni stav. Stoga je očekivano, s obzirom na njihov tradicionalni odgoj i nazore, naobrazbu, ograničene mogućnosti za plaćeni rad u ruralnim područjima u njihovoj županiji, oskudnu ponudu resursa za skrb o djeci, da tri četvrtine žena u uzorku nisu formalno zaposlene.³⁶

Žene su mi često govorile da je jedna od prednosti života na selu to što majke imaju više vremena za djecu i što ih “nikada” ne ostavljaju same.³⁷ Ništa u njihovim prikazima majčinstva nije izravno dovodilo u pitanje poimanje žena kao brižnih i skrbnih bića za koja je imati djecu najveće životno iskustvo, iskustvo koje zauzima glavno mjesto u njihovu životu. U terenskom radu neizbježno su se pojavila pitanja o mojoj djeci, koja su tada pohađala osnovnu školu. Moram priznati da su izazvala neugodne osjećaje i znatno mi potkopala samopouzdanje. Neprekidno sam imala osjećaj da me “osuđuju” kao majku koja djeci

36 Stopa zaposlenosti među ženama u Vukovarsko-srijemskoj županiji pretposljednja je po veličini među 21 županijom u Hrvatskoj (26,3 posto), a stopa nezaposlenosti među ženama druga je po veličini i iznosi 31 posto (DZS, Popis stanovništva, 2001.).

37 Mnoge žene su mi rekle da su ostajale kod kuće kao emocionalni oslonci dok su se njihovi sinovi borili na obližnjim bojišnicama u Domovinskom ratu.

ne posvećuje dovoljno vremena, nije uvijek kod kuće radi njih i radi muža. Mnoge žene su nedvojbeno smatrale da sam daleko od idealne žene, jer sam većinu terenskog rada obavljala dok su moja djeca bila u školi u Zagrebu, tristo-tinjak kilometara daleko. Premda su me tijekom školskih praznika pratila u terenskom radu – što je možda stvorilo egalitarnije odnose moći jer istraživači u pratnji postaju “promatrani promatrači” (Cupples i Kiddon, 2003.) – mislim da ta kratka razdoblja s djecom³⁸ nisu promijenila njihovo mišljenje o meni. S obzirom na to koliko sam vremena provodila daleko od doma i na važnost koju sam pridavala svom radu, nisam odgovarala onome što u tim selima smatraju “uzornom” ženom. Ne samo što se od žene očekuje da bude “kod kuće” i preuzima većinu odgovornosti za dobro svoje obitelji, nego žena nosi i odgovornost da bude čuvarica društvenog morala. Posebice u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju, od žena se očekuje da svim silama čuvaju i štite sve što je u društvu dobro i pravilno. Ta velika odgovornost znači i da će žena biti kriva ako nešto pođe po zlu. Jedna od žena sažeto je izrazila kako se gleda na zaposlene žene te zašto žene u ruralnim područjima ne žele biti ništa više nego “domačice”:

One se čine idealnima dok ne pogledamo njihovu djecu i obitelj. (Marica, 51 godina)

To iskustvo odgovaranja na pitanja odnosno davanja informacija o odgoju i skrbi za moju djecu pojačalo je istraživačku usmjerenost (premda je znalo biti i neugodno) na to kako ruralne žene percipiraju majčinstvo i žene posvećene karijeri. S druge strane, bez obzira na moje osjećaje neugode, bili su očiti i pozitivni aspekti moga statusa majke. Oni su mi olakšavali pristup i popravljali odnose sa sudionicima istraživanja, jer se činilo da “priče o našoj djeci” ruše barijere i raspršuju sumnjičavost. Istodobno, pitala sam se kako bih trebala sebe opisati u rodnim terminima (Reinharz, 1997.). Koju bi dimenziju sebe – znanstvenicu, majku, zaposlenu ženu, suprugu – bilo najprimjerenije staviti u prvi plan da bih se predstavila? Walsh (2004.) podsjeća da bi etnograf trebao stvarati različita samopredstavljanja za različite sredine i da to zahtijeva neprekidnu pozornost i promatranje svojih i tuđih reakcija, iako Narayan (1993.) primjećuje da se “ne možemo usredotočiti na jedan svijet, a zatim na druge jer se naše sebstvo isprepleće s profesionalnim”. Kad se sada osvrnem na svoj terenski

38 Napomene i reakcije sudionika istraživanja o mojim interakcijama s djecom, partnerom, bližom i daljom rodbinom omogućile su mi da bolje razumijem rod, seksualnost, brak, obitelj, majčinstvo, nacionalnost i vjeru.

rad, a to su primijetili i drugi antropolozi (v. Lofland i Lofland, 1995.; Bloustein, 1999.), velik dio toga rada protekao je u svojevrsnoj “shizofrenoj” podijeljenosti, u kojoj se jezik i sadržaj rasprava razlikovao već prema tome jesam li razgovarala s neudanom ženom, snahom, svekrvom, seoskom ženom, zaposlenom/obrazovanom ženom, domaćicom itd. i jesam li tijekom terenskog rada bila uključena ili isključena.

Unatoč mom dvosmislenom statusu “radne žene”, bračni status osiguravao mi je poštovanje. Taj je status prihvaćeniji jer je brak za ženu legitimna strategija za pristup resursima (osobito ako ima sinove) nakon što dođe u godinu kad napušta obitelj u kojoj je rođena i moć koju je ondje imala. Brak pruža osjećaj pripadnosti i olakšava prihvaćanje u zajednici – neudane žene starije od trideset godina izazivaju sažaljenje i nose stigmatu. Neudane i “stare” žene remete namjeravani i željeni životni ciklus. Za mene osobno bilo je nužno čuvati i održavati taj bračni “ugled” jer je tijekom istraživanja moj partner uglavnom bio odsutan.

Nije bilo neuobičajeno da sudionice u istraživanju, govoreći o svome životu, konstruiraju i mene na određen način, pretpostavljajući da su moja iskustva rodne socijalizacije slična njihovima, kao obiteljska i vjerska praksa. Moja posve drukčija sjećanja i nepoznavanje tih tema često bi razotkrili činjenicu da moja “samoprezentacija” nije posve iskrena jer djevojčice rano nauče kako se pravilno “čini ženstvenost”. Djevojčice se od malih nogu potiče da sudjeluju u cijenenim “tradicionalno ženskim poslovima” poput kuhanja, čišćenja, glačanja, skrbi za braću i sestre, pletenja i drugih vrsta ručnog rada kako bi se valjano pripremile za život odrasle žene i to “sve djevojke trebaju i moraju znati”. Pretpostavljajući da sam i ja tako odgojena, žene su iznenadila moja detaljna pitanja (karakteristična za istraživanje u društvenim znanostima) o rodnoj socijalizaciji te o obiteljskoj i vjerskoj praksi. Štoviše, vrlo se brzo razotkrilo i da ne znam vještine ručnog rada. Zimi, kad ima manje posla na imanju ili u vrtu, mnoge žene rade nešto kod kuće da bi povećale obiteljske prihode. No, ja nisam mogla sudjelovati u tome ni pokazati ikakvo znanje o ručnom radu. To je bio još jedan primjer kad se nisam “uklopila”, jer se “u tim seoskim zajednicama ne gleda dobro na žene koje samo sjede skrštenih ruku, čak i kad je riječ o druženju”, kako je rekao jedan seljanin. U njihovim očima, ja na mnogo načina nisam bila “prava” žena jer bih to inače naučila u svojoj kući, ne bih morala postavljati toliko pitanja i bolje bih obavljala “ženske poslove”.

U tim seoskim zajednicama, prostor doma i rad koji se obavlja u njemu blisko su povezani s identitetom žene.

Uza sve ostale poslove, “dobra” kućanica pazi da joj muž i djeca budu čisti i uredni (čisto, izglučano rublje i odjeća). Zgužvane hlače i mrlje na odjeći govore da je nesposobna i lijena: da ne radi kao “prava” žena. To mi je nametnulo još jedan problem, jer ne glačam. Zbog takve prakse u našem kućanstvu dospjela sam u vrlo problematičan, pa čak sramotan položaj. Ne samo moja odjeća nego i odjeća cijele moje obitelji zacijelo je bila meta pomnijivog promatranja, i žena i muškaraca. Stoga mi je postalo i više nego jasno da je oprana i izglučana odjeća jedan od najdjelotvornijih i najvidljivijih načina “činjenja roda”, a što je još i važnije, činjenja “uzorne ženstvenosti”.

No u nekim je drugim prilikama drukčiji životni stil moje obitelji otvorio mogućnosti za dijalog. Na primjer, kad sam jednom bračnom paru rekla što moj muž radi u kući (pere posuđe i rublje, usisava, kuha itd.), muškarac me više puta upitao nije li to “ženski posao”. Dok smo raspravljali o tome, žena je rekla da podjela rada u njihovom domu nije pravedna i takav ishod stvorio je prostor u kojem se razmjenjivalo različita gledišta. Osim što su tako dobiveni zanimljivi podaci o osporavanju rodni uloga, o procesima pregovaranja i posredovanja, pokazala se i prednost intervjuiranja ispitanika u parovima i skupinama, a ne pojedinačno kako je bilo planirano. Tako se razotkrila i pristranost mojih vlastitih referentnih okvira, jer sam bila sklona tome smatrati muškarce glavnim korisnicima ženskog rada u kući. Budući da nisam imala iskustvo života u proširenoj obitelji, nisam znala da ženski rad zapravo često kontroliraju i prisvajaju starije žene. U svjetlu tih novih spoznaja morala sam istraživačka pitanja preformulirati i iznova izoštriti svoje “etnografsko oko”.

Upada u oči da se u Slavoniji ne smatra samo da se žene razlikuju od muškaraca nego se ta muško-ženska razlika projicira i na mnoge aspekte njihova društvenog svijeta. Većina žena koje su sudjelovale u studiji provode mnogo vremena s drugim ženama, u skladu s običajnim prostornim i vremenskim rasporedom sela. Nije običaj da bračni parovi u ruralnim područjima (uz samo nekoliko iznimaka)³⁹ čine nešto zajedno (npr. čuvaju djecu, pripremaju obroke, idu u šetnju, izlaze zajedno, sjede zajedno u crkvi). U ovoj studiji iskoristila sam svoju pozicionalnost snahe. Taj mi je identitet pomogao da donekle ublažim “dojam razlike” i osigurao mi određen stupanj prihvaće-

39 Nekoliko parova koji su mi rekli da “drukčije žive i rade” u usporedbi s drugima u selu objasnili su da su drukčiji zato što raspolažu financijskim sredstvima i imaju iskustvo života u inozemstvu, a imaju i urbane aspiracije.

nosti. Obavljanje istih vrsta radova u kućanstvu i moja uključenost u društvene događaje sa ženama koje su sudjelovale u istraživanju potvrdili su da “antropolozi ne uče samo verbalno, putem prijepisa, nego svim osjetilima, u gibanju, tijelom i cijelim bićem, u totalnoj praksi” (Okely, 1992., 16). Primjer tog utjelovljenog znanja je moj fizički rad, koji je postao velik dio terenskog rada, kao čin uzajamnosti. Pomagala sam drugim ženama da se pripreme za važne događaje, tj. krštenja, vjenčanja, sprovode, za godišnje događaje, poput pečenja rakije potkraj ljeta i svinjokolje potkraj jeseni. Utjelovljeno znanje o obredu i svakodnevna praksa postali su dio mojih neformalno prikupljenih informacija, koje su bitne u svakom istraživanju. Učila sam sudjelujući i stoga je nastao osjećaj zajedničke ženstvenosti koji je omogućio “prirodniji” dijalog i razgovor. Premda su mi tradicionalna segregacija spolova i uzajamno isključivi scenariji za bivanje muškarcem odnosno ženom ponudili mogućnost da iz prve ruke steknem iskustvo “bivanja seoskom ženom” (a ne muškarcem), to je za mene bio i izvor stvarnih frustracija. Posebno mi je bilo teško biti dijelom toga segregiranoga društvenog svijeta kad god bi me posjetio suprug. Njegova prisutnost davala mi je jak dojam da sam zarobljena između posve različitih svjetova i identiteta: identiteta antropologinje/prave žene i identiteta supruge/majke, koji je prizivao starija sjećanja i iskustva. Iskustva neuklopljenosti u tim selima navela su me na razmišljanje o ženskom oklijevanju da “prijeđu granicu”. Dakako, žene se prilagođavaju očekivanom ponašanju i prakticiraju “uzornu” ženstvenost kako bi izbjegle da ih se ogovara u zajednici. Ako “neopravdano” provode mnogo vremena izvan kuće, također se izlažu opasnosti od ogovaranja. To su samo neki načini na koje se žene može etiketirati kao nesposobne majke i kućanice. Može se dovesti u pitanje njihova moralnost. Tako u rodnom sustavu koji zahtijeva pokoravanje, žene nastoje usvojiti ponašanje koje se povezuje s “dobrom” ženom, a istodobno pomno promatraju žensku rodbinu, susjede i antropologinju koja im postavlja pitanja na koja nikad prije nisu odgovarale.

“Biti ženom” u tim područjima temelji se na svim aspektima tjelesne prakse – npr. odjeći, stilu, izgledu i prehrani. Posebice odjeća istodobno izražava i tvori rodni i etnički identitet (Eicher i Roach-Higgins, 1992.; Kaiser, 2001.). “Govori nam tko smo, što smo i što postajemo” (Keenan, 2001., 13). Odjeća, postupci uljepšavanja (šminka, nakit, kozmetika, depilacija, parfemi) i držanje (tjelesni stav, pojava, ponašanje) kulturni su simboli kojima se manipulira – da bi se drugima naznačilo da osoba pripada određenoj skupini i da je određena vrsta osobe. U selima

su “prikladna” odjeća i izgled važni za pripadnost skupini i prihvaćenost u njoj, odjeća jamči da se može pokazati sa samopouzdanjem. Budući da odjeća i ukrašavanje tijela služe kao svakodnevna praksa roda, “što da odjenem” u svjetlu onoga “ono si što imaš na sebi” bila je stalna dilema tijekom moga terenskog rada. Na primjer, znala sam da se ne smijem jednako odijevati kod kuće, “na terenu” i u crkvi (što inače činim). Stoviše, često me se poticalo da nosim određene odjevne predmete (poput pregače ili pletenog prsluka) koje žene tradicionalno nose čak i kad obave “posao”.⁴⁰ Ta odjeća izražava kućevnost i odraz je uloge žene kao kućne radne snage i kao majke. Premda sam je nerado nosila, shvatila sam da ću ako je odjenem “proći”, tj. izgledati poput nekoga tko ima uobičajene razloge da bude ondje, što bi se pokazalo plodnijom strategijom za prikupljanje podataka. Doista, kad sam prihvatila njihov način odijevanja, osjećala sam se mnogo manje upadljivom i stvorila sam osjećaj solidarnosti i zajedničkog identiteta s drugim ženama. Zanimljivo je da sam s tim rodnim vrijednostima upisanima na tijelu više nego inače razmišljala o ženstvenosti/kućevnosti i ženskoj seksualnosti.

Budući da je način odijevanja prvi prepoznatljiv način na koji žene naznačuju pripadnost određenoj društvenoj skupini, i među ženama i među muškarcima vladao je visok stupanj konsenzusa u pogledu odjernih kodeksa. Sudionici su navodili primjere prezrenih znakova pretjerane ženstvenosti, kao što su kratke suknje, gola leđa, prozirne bluze, previše šminke, uska odjeća, kratke hlačice, prekratke majice, izloženi i istaknuti dijelovi tijela – dekolte, noge itd. Sve u svemu, odjeća koja ističe dijelove ženskog tijela ili ih otkriva, nije prikladna jer se briga žena za izgled odnosi na prijenos ugleda koji osigurava kulturni i simbolički kapital. “Pretjerana” ili “provokativna” ženstvenost čak i kod djevojaka kodira se kao vulgarnost i kao krajnje neumjesna. Budući da je izgled sredstvo kojim žene etiketiraju, identificiraju i pozicioniraju, prevelika pažnja posvećena izgledu (pretjerana seksualnost) znak je seksualne devijantnosti i označava niske moralne vrijednosti. Cirkuliranje vjerskog diskursa u ruralnim prostorima (u odsutnosti modnih magazina, plakata i panoa) neprekidno podsjeća na to što žene imaju nositi kad izađu iz privatnog prostora. Na primjer, dok sam obavljala terenski rad, svećenik je od žena koje su išle u crkvu, bez obzira na dob, zahtijevao da pokriju ruke i ne nose odjeću koja “više

40 Žene u tim ruralnim zajednicama obično nose duge tamne “kecelje”, haljine bez rukava koje se cijelom dužinom kopčaju sprijeda. Neke ne izlaze iz kuće bez kecelje, čak ni kad putuju nekamo u vrijeme praznika.

otkriva nego pokriva”, iako su dani postajali sve topliji. To je dokaz da su prevladavajuća pravila o odijevanju bila vrlo jasna, pa sam pazila da ne izazovem nikakvu pozornost neprimjerenom odjećom, pogotovo ljeti, koliko god bilo teško u vrijeme vrućina. Usprkos tim nastojanjima, nekoliko puta nisam uspjela i podsjećalo me se da mi je odjeća neprikladna, nedolična i neprimjerena situaciji.

Takve su mi situacije često bile ponižavajuće. No, kao što je primijetio Okley (1992., 17), glavne krize prouzročene neznanjem i nepoznavanjem pravila skupine ili njezinih ritmova zapravo su vrlo informativne. Prvo, te su situacije otvorile cijelo novo područje rasprave o tome kako žensko tijelo i način na koji se ono odijeva zapravo predstavljaju širu zajednicu. Dakle, budući da su žene nositeljice tradicionalne kulture u tim selima, shvatila sam da bih se odveć “smjelim” ili preležernim odijevanjem i predstavljanjem, posebice na javnim mjestima, izložila opasnosti od ogovaranja. Drugo, te situacije neizbježno utječu na sve aspekte istraživačkog procesa. Treće, kad bih postala metom ogovaranja, to bi me kompromitiralo kao osobu, a željela sam izbjeći i prateća poniženja. Dakle, moji pokušaji da se prilagodim vladajućim rodnim normama utrlj su put za uspostavljanje odnosa sa ženama, za pristup, potpunije razumijevanje i “druževnost”.

Zaključne napomene

Iskustvo terenskog rada među ruralnim ženama u Hrvatskoj otkrilo je mnogo toga o meni samoj, o mom kulturnom sklopu i razlikama. Svi ti “novi” načini orodnjivanja u selima znatno su se razlikovali od svega što sam znala ili naučila. No, budući da kvalitativno etnografsko istraživanje mora biti više od neprekidnog procesa samootkrivanja, željela sam učiniti nešto više od potajnog uspoređivanja svojih rodnih iskustava s njihovima kako bih došla do rezultata istraživanja. U antropološkom istraživanju od presudne je važnosti istražiti svijet proživljen između sebe i drugih, pa sam pokušala pokazati kako su u etnografiji osobna iskustva i sredina iz koje istraživač/ica potječe važan i dostupan izvor podataka. Njihova važnost i relevantnost očite su jer se etnografski terenski rad uspostavlja unutar diskursa uranjanja, refleksivnosti i osobnog odnosa, pri čemu se vlastita osoba ne može lako ekstrahirati. Budući da istraživač/ica neizbježno oblikuje istraživanje, važno je istaknuti etnografsko sebstvo kao utjelovljeno, situirano i subjektivno, a ne kao nevidljivo ni prozirno. Naša osobna iskustva i sjećanja, karakter i subjektivnost, neizbježno utječu na naš odabir lokacija, tema, planiranja istraživanja

i na teorijski pristup istraživanju. Nadalje, sve ono što čini sebstvo dodatno utječe na istraživačke odnose i interakcije (pristup) na terenu, gdje se stvara, oblikuje i dogovara novo znanje. Dakle, osim što su važan etnografski izvor, osobna iskustva mogu biti dostupan izvor podataka samo ako su istraživači spremni objasniti vlastiti identitet i interese koji određuju tijek i ishod etnografskog istraživanja. Premda istraživači mogu nerado iznositi pojedinosti, dileme na terenskom radu mogu preusmjeriti fokus i empatiju u istraživanju, jer one ovise o identitetu i iskustvima istraživača. Moram priznati da mi je bilo ugodnije i da sam najviše empatije imala prema onim ženama koje su bile obrazovanije, mobilnije i manje otvoreno religiozne – koje su pokušavale osporavati (premda s vrlo malo uspjeha) tradicionalne rodne vrijednosti i stavove. Za razliku od toga, bilo mi je relativno teško uspostaviti odnos sa ženama čiji osobni razvoj i postignuća idu preko muža, djece i društvenih aktivnosti s drugim ženama u istraživanju. Nepravdano su me razočarale one koje su naizgled bile lišene svake rodne svijesti, samo zato što sam ih pokušavala neopravdano postaviti u svoju naraciju roda, u kojoj se ističu individualizam, postignuća i samoanaliza. Osim toga što su djelotvorno otkrile pristranost mojih referentnih okvira, teškoće u terenskom radu ponudile su mogućnosti za modifikaciju istraživačkih planova, za stvaranje prostora za dijalog, istraživanje neočekivanih istraživačkih tema i promjenu fokusa radi širih značenja. Stoga, postoji prijeka potreba za neprekidnim propitivanjem vlastite pozicionalnosti i analiziranjem kulturne prtljage koja nas usporava i izaziva dileme. Ispitivanjem vlastitih uvjerenja i osjećaja, umjesto da samo ispituujemo druge, možemo se otvoriti prema novim vrstama situiranog znanja.

Antropološki terenski rad nužno je opterećen nape-
tostima između “uklapanja” u istraživačke svrhe, prilago-
đavanja vrijednostima i stavovima s kojima se ne slažemo,
društvenih stigmatizacija kad se ne uspijemo “uklopiti” i
mogućnosti za istraživačke spoznaje koje takve krize pru-
žaju. Na temelju terenskog iskustva otkrila sam da sam
prilagođavajući se rodnim očekivanjima (kad god je bilo
moguće), to jest, uspješnim izvođenjem konvencionalnih
ženstvenosti, dobila više reakcija i ostvarila bolju surad-
nju sa sudionicima istraživanja, što je pak urodilo boljim
uspjehom na terenu. No ipak, premda su moje izvođenje
roda, hrvatsko podrijetlo/državljanstvo, status snahe i
bračni status olakšali pristup i produktivno prikupljanje

podataka te izvedbe i identiteti u nekim slučajevima nisu bili dovoljni. Iskustvo neuklapanja, ili drukčijeg uklapanja, prouzročilo je neugodu i osjećaj osramoćenosti, što je uzdrmalo moje osobno i profesionalno samopouzdanje. S druge strane tako je nastalo i antropološko znanje, spoznaje i razumijevanje, jer sam spoznala da obavljati terenski rad u tim ruralnim zajednicama znači i učiti kako činiti svoj rod u skladu s određenim sankcijama i propisima. Iako je katkad bilo frustrirajuće i neugodno, što je imalo posljedice i za samo istraživanje, može se opisati i kao čudesno iskustvo u kojemu sam prikupila jedinstven korpus podataka. Zato je važno razmotriti kako naše sebstvo i naša iskustva utječu na istraživačke procese. Usto, to iskustvo pokazuje da takva iskustva i pamćenja moramo u većoj mjeri upisivati u prikaze istraživanja jer istraživačeva nevidljivost samo ograničava naše razumijevanje i održava njegovu moć nad sudionicima istraživanja.

Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ
Skriveni životi
Prilog antropologiji
ruralnih žena